

hillar boldı» degen pikirín esapqa alsaq, joqarıda ayılğan-lardıń ógáda durıs ekenligin kóremiz.

Aytısta oratordıń auditoriyanıń xarakterine say waqıya qurıw ózgesheligi, onıń janrlıq ózgesheligin de keltirip shıǵarıp tur. Orator aytajaǵın birden tógip taslamaydı. Ózi-niń maqsetine muwapıq aldın ala xarakterli detallar (serke, túye, aq basqur) tańlap, uzın arqan, keń tusaw menen astarlı túrde gáp baslaydı. Bunda syujet jelisi júyi bilinbeslik halda bir epizodtan Ekinshisine órbip otıradı, yaǵnıy aytısta epi-kalıq sıpat basım orındı iyeleydi. Aytıs bunnan tısqarı ózi-niń qara sóz formasında keliwi menen de ózgeshelenip turadı. Usınday ideyalıq-kórkemlik sıpatları kúshli aytıslardıń kópshiligi Jiyrenshege baylanıslı kelip shıqqan sheshenlik sózlerde kózge taslanadı.

Xalıqtın, erteklerinde, dástanlarında, ańız-áńgime, ápsanalarında, ráwiyatlarında sheshenlik sózler úlgilerin kóp ushıratamız. Olar ózleriniń mazmunı, qurılısı, túri boyınsha aytıs janrınan pútkilley basqasha óz aldına bir túrdi, janrdı qurap turadı. Sheshenlik sózler mánisi, salmaǵı, kórkemligi jaǵınan tereń oydı ańlatıwı jaǵınan naqıllarǵa jaqınlawday, biraq naqıl emes, qıyın istin, qıyın bir máseleniń óz aldınana bir sheshimi sıpatında beriledi. Mısalı, «Edige» dástanındaǵı úsh balası bar kempirdiń esh-kiniń ayaqların bólisiwi, sınıq ayaq kempirge tiyisli bolıp, shúberek baylap qoyılǵan ayaq tútinlikti basıp alıp,

noǵaylılardıń qırmanın órtep ketiwi, patshaǵa dawlasıp barganda, sınıq ayaq gúnalı bolıp, gúnanıń kempirge shógiwi, ol ólime griptar bolǵanda, Nuradinniń aytqan «Sınıq ayaq-óli ayaq, súyrep bargan saw ayaq» tórelık sózi menen kempirdiń gúnadan azat etiliwi usınday. [3] Sonday-aq «Sháryar» dástanındaǵı Jahangirdiń Sháryardı atası Da-rapsha menen tanıstırıwdaǵı aytqan sózleri de sheshenlik hám tórelık sózlerge kiredi.

«Sheshenlik» mısál aytısı, oyın-dálkek, házil aytısı, sheshenlik yumor-satiralıq aytısı, aqıl-násiyat aytısı, sın hám baha beriw aytısı qusaǵan túrleri bar. Hámмесinde de qaraqalpaq sheshenleriniń bir neshe ásirlerden berli basıp ótkен áдеbiy, mádeniy, kórkem sóзleriniń sır sandıǵın ashıwdaǵı shiyrin sóзler tórkini jańlap esitiledi. Sonlıqtan da ulıwma aytıslardaǵı oratorlıq (sheshenlik) úlgiler burınları qanday dárejede xalqımızdın suwsının qandırıp kelgen bolsa, búgingi dáwirimizde de óz áhmiyetin joǵaltpaydı. Jas áwladlardı ómirdi, turmıstı, insanlardın adamgershilik pazıyletlerin tanıp barıwına úlken tásirin tiygize alatuǵın kórkem ǵáziyeler esaplanadı.

Sheshenlik, tórelık sóзler xalqımızdın kórkem sóз baylıǵınıń belgili bir gáwharı. Biz olardı dıqqat penen jıy-nawımız hám úyreniwimiz kerek. Bunday sóзler házirgi dáwirde de dóretiliwın dawam etip atır.

Адебиетлар

6. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры, Нөкис: -«Қарақалпақстан», 1977.
7. Айымбетов Қ. Халық даналығы, Нөкис:-«Қарақалпақстан», 1988.
8. Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебиятында айтыс, Нөкис:- «Қарақалпақстан», 1989.
9. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәретпелери, Нөкис:-«Қарақалпақстан», 1996.
10. Мәмбетов Қ. Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебияты, Нөкис:-«Билим», 1992.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада chechanlik hunarining rivojlanish tarixi haqida so'z boradi. Shu bilan birga, qoraqalpoq xalq og'zaki ijodi namunalarining oratorlik jihatları misollar orqali ochib beriladi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история развития чеченской профессии. В то же время устные традиции каракалпаков раскрываются на примерах ораторского искусства.

SUMMARY

The article deals with the history of the development of the Chechen profession. At the same time, the oral traditions of the Karakalpak people are revealed through examples of oratory.

ЕРТЕК ТИП СЮЖЕТЛИ ХӘМ ТАРИЙХЫЙ-ҚАХАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРДА ДАРАЛЫҚ ДӨРЕТИҰШИЛИК ДӘСТҰРЛЕРИ КӨРИНИСЛЕРИ

Ш.К.Кеңесбаева - филология илимлери бойынша философия докторы
Әжисияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: эртак тип сюжетли достонлар: «Шахриёр», «Шийрын Шекер», «Қаншайым», «Муңлық - Зарлық», «Тулым бий», тарихий-қахармонлик достонлар: «Едиге», «Дәулетиярбек», «Аманбай батыр» яккалик ижодий дастурлары.

Ключевые слова: сказочные эпосы: «Шахриёр», «Шийрын шекер», «Каншайым», «Мунлык-зарлык», «Тулым бий», историко-героические эпосы: «Едиге», «Даулетиярбек», «Аманбай батыр» одиночное творчество программы

Key words: fairy-tale epics: "Shahriyor", "Shiyrin Sheker", "Qanshayim", "Munlyq - Zarlyq", "Tulym biy", historical-heroic epics: "Edige", "Dauletibarbek", "Amanbay batyr" singles creative programs.

Биз «Шәрьяр» дәстаны хақындағы арнаўлы изертлеў жумысымызда бул дәстанның жанрлық өзгешеликleri бойынша «ертек тип сюжетли дәстан» [2:154] деген жуўмаққа келген едик. Усы изертлеўимизге дейин бул дәстанның жанрлық өзгешеликlerini белгилеўде көп ғана тартыслы пикирлердиң орын алғанлығы да ҳеш кимге сыр емес. Мысалы, 1945-жылы сентябрь айында Нөкис қаласында Өзбекстан Илимлер Академиясының көшпели сессиясы болып өтеди. Сессияда О.Кожуров «Қарақалпақ фольклоры хәм оның изертлениўи» деген темада баянат жасайды хәм карақалпақ дәстанларын үш топарға бөлип, екінши топарға «Шәрьяр», «Шийрин-Шекер» дәстанларын жатқарады. Бул дәстанлар, О.Кожуровтың пикиринше, шығыс халықларынан ауысып келген болыўы тийис. Себеби, бул дәстанларда дәў, пери, дуўа, сыйқырау көринислери көп ушырасады. Дәстан қахарманлары өз мақсетлерине күш пенен емес, ал дуўаның күши менен жетеди [3:27]. Профессор Қ.Мақсетов дәстанларды төрт

топарға бөледі хәм үшиниши топарға социаллық турмыс мәселелерин сөз ететуғын дәстанлар: «Шәрьяр», «Шийрин-Шекер», «Қаншайым», «Меңликал», «Зарлық-Муңлық» дәстанларды жатқарады [6:296]. Илимпаз И.Сағитов, «Шәрьяр», «Қаншайым», «Шийрин-Шекер» дәстанларын ертеклик дәстанлар қатарына жатқарады. «Бул дәстанларға характерли нәрсе— олардың мазмұны халық ертеклериниң сюжетлерине курылғанында. Бул дәстанларда қыяллы-ертеклик элементлер көбирек ушырасады» [8:39], — деп жазды. Мине, көрип отырғанымыздай, «Шәрьяр» дәстанының жанрлық өзгешелигин анықлаўда илимпазлар арасында бир-бирине қарама-қарсы көзқараслар бар. Илимпазлардың пикирлериниң бир-бирине қарама-қарсы келиўиниң себеплерин олардың илимий көзқарасларының қәтеликлеринен деп билиўдиң кереги жоқ. Буның баслы себеби, сол замандағы тоталитарлық дүзимниң ең орайлық бағдарлаўшы күши болған коммунистлик

идеологияның иллетлеринен излестиріу керек. Мәселен, илимпаз, дилмаш, фольклорист О.Кожуров өз пикирин айтқан мәхалде (1945-ж) егер дәу, пери, дуға, сыйқырлау хақында сөз қозғала қойса, оларды диннің батпағына батқан, Шығыс елдеринен (Иран, Туркия, Араб мәмлекеттери) саналы совет халқының арасына ертеде тарқалған иллет, булар халыққа жат пикирлер деген түсиниклер әбден хәуижге минип турған еди. Бундай қысылшаң ўақытлары илимпаз О.Кожуров «Шәрьяр» дәстанының сюжетин «шығыс халықларынан аўысып келген» деўден артық пикир айталмаған болар еди. Ал, профессор Қ.Мақсетовтың «Шәрьяр» дәстанын қандай ўақыяларға тийкарланып, қалайынша «социаллық турмыс мәселелерин сөз ететугын дәстанлар» топарына жатқарып отырған пикири еле де анықлықты талап етеди. Деген менен, илимпаздың дурыс белгилегениндей, «Шәрьяр» дәстанында турмысқа байланыслы көринислер де баршылық. Мәселен, басқа ўақыяларды айтпағанның өзінде Шәрьярдың бағманлық пенен шуғылланыўы, жылқыманлық етиўи усындай ҳәрекетлерге жатады. Сондай-ақ, фольклортанушы илимпаз Ж.Хошаниязов та «Шәрьяр» дәстанын жанрлық жақтан «турмыслық дәстанлар» сыпатында дәлиллеўге ҳәрекет етеди [9:104-105]. Дурыс, дәстан сюжетинде халық тәғдири, турмыс-тиришилиги менен байланыслы турмыслық ўақыялар баршылық, лекин, усы турмыслық ўақыялар мифлик-ертеклик сўўретлеўлер менен қарысып баянланған. Бирақ, дәстанның мазмунында бастан аяқ қыялй ўақыялар, күшли фантастикалық элементлер, әйеми дәўирлерге тән мифологиялық көринислер сөз етиледі. Бизц бул пикиримизди профессор И.Сағитовтың: «Егерде «Алпамыс», «Қырқ қыз» сыяқлы дәстанларда геройлар өзлериниң батырлық, қахарманлық күшиниң арқасында душпанды жеңетуғын болса, «Шәрьяр»да геройлар душпанды дуўаның күши менен жеңеди. Бунда «Әйдарха», «дәў», «пери», «бүлбилгөя», «Сулайманның жүзиги» сыяқлы мифлик (қыялй) нәрселер көп орын алады» [7:103], – деген пикирлери тастыйықлайды. Изертлеўлер нәтижесинде биз «Шәрьяр» дәстанының поэтикалық қурылысында мифлик ҳәм ертеклик мотив басқа жаратыўшы белгилерге қарағанда басым екенлигин көрдик. Жоқарыда айтып өткенимиздей, дәстан қахарманлары өз мақсетлерине жетиў жолында адамның ақылына уғрас келмейтуғын қыялй-фантастикалық ўақыяларды басынан кеширеди. Қулласы, дәстанның композициясы ҳәм сюжетинде сөз етилетугын турмыс пенен байланыслы ўақыялар мифлик, ертеклик элементлердиң тасасында көринбей қалғандай сезиледи. Сонлықтан да, биз қарақалпақ халық дәстаны «Шәрьяр»ды жанрлық жақтан социаллық-турмыс мәселелери сәўлелендирилген «мифологиялық ертект тип сюжетли дәстанлар» топарына киргизген макул болады, деген пикирге келген едик.

Усындай ертект тип сюжетли дәстанлар қарақалпақ эпослары жанрлық системасында айрықша бир топарды қурайды. Мысалы, «Шийрын Шекер», «Қаншайым», «Муңлық - Зарлық», «Тулым бий» дәстанлары, мине, усындай сыпатлы белгилерге ийе дәстанлар болып табылады.

Бул дәстанлар тек жаңа жанрлық эстетикалық система сыпатында ғана емес, дөрелиў усылы бойынша да жаңаша изертлеўди талап етеди. Себеби, бул шығармалар ертектлер тийкарында екінши бир жанрлық формаға трансформация болғанда, атқарыўшы жырлаған жекке авторлық дөретиўшилик қатнасты, жекке стилди талап ететугын сөз. Солай екен, бундай ертект тип сюжетли дәстанлар тек мәзи жыршы жыраў дөретиўшилигиниң емес, ал авторлық поэзия ўәкили болған, жекке дөретиўшилик уқыпқа ийе шайыр жыраў дөретиўшилигиниң жемиси сыпатында изертлеўди

талап етеди деген сөз. Қарақалпақ эпосларының дөретиўшилери хәм атқарыўшылары Қыяс хәм Қурбанбай жыраўлардың, хәтеки ертедеги Соппаслы Сыпыра жыраўдың усындай уқыпқа ийе, яғный шайырлық талантқа ийе шайыр жыраўлар болғанлығын жақсы билемиз. Мысалы, Соппаслы Сыпыра жыраў «Едиге» дәстанының дәслепки атқарыўшысы болыў менен бирге, оның дәслеп дөретиўшиси де болған болса, көпшилик ертект тип сюжетли дәстанлар Қурбанбай жыраўдың жекке дөретиўшилик уқыбының, яғный жекке жекке шайыр жыраўшылық дөретиўшилигиниң жемиси сыпатында дүньяға келген. Сонлықтан да, бул дәстанлардағы жәмәәтлик дөретиўшилик пенен даралық дөретиўшилик дәстүрлери синтези өз алдына изертлеўди талап ететугын тың мәселелерден есапланады.

Мине, усы көзқарастан қарақалпақ эпосларының дөрелиў хәм атқарылыў тарийхына сер салып қарасақ, көпшилик дәстанларымыз тек жыршы-жыраўлар тәрәпинен емес, ал шайыр-жыраўлар тәрәпинен де дөретилип хәм атқарылып келгенлигин аңлаўға болады. Көпшилик классикалық дәстанларымыздың пайда болыў хәм кәлиплесиўинде әсиресе шайыр жыраўлардың жекке дөретиўшилик үлеслери оғада үлкен болғанлығын сеземиз. Мысалы, XVIII әсир қарақалпақ әдебияти классиги Жийен жыраўдың «Алпамыс», «Едиге», «Қырық қыз» дәстанларының үлкен эпопеялық эпос дәрежесине жетиўинде дөретиўшилик үлеси қандай болған болса, қарақалпақ ертик-тип сюжетли дәстанларының пайда болыў, кәлиплесиўинде Қурбанбай жыраўдың жекке шайыршылық уқыбының унамлы тәсир еткенлигин биз жақсы билемиз.

Мине, усындай қарақалпақ халқында аты белгилі жыраўлардан аўызеки эпикалық мийрасларымыздың ең үлкен жанры болған дәстанлардың бир неше онлаған үлгилери жазып алынған. Олардың саны вариантлары менен қоса есаплағанда жүзге жақын екенлигин көриўге болады. Бирақ, айырым дәстанлар халық арасында көпшилик жыраўлар тәрәпинен жырланып келиўине қарамастан, тек бир жыраўдан жазып алынған жалғыз вариантына ғана ийе. Мысалы, «Жәханша» дәстанының тек бир варианты ғана жазып алынған. Сондай-ақ, басқа жыраўлардың репертуарында ушыраспайтуғын тек бир вариантлы дәстанлар да жазып алынған. Мысалы, Қурбанбай жыраў репертуарындағы көпшилик дәстанлар менен бирге, Қыяс жыраў жырлаған «Аманбай батыр» дәстаны басқа жыраўлардың репертуарында жоқ. Себеби, халық арасында усындай талантлы шайыр жыраўлар көп болған, олар дөретиўшилик пенен қөлеген ертект, аңыз, әпсаналардың сюжети тийкарында өзінше дәстан дөрете алыў қәбилетине ийе болған. Усындай талантқа ийе, шайыр жыраўлардың бири қарақалпақ халқының атақлы сөз хәм саз устасы Қыяс Қайратдин улы (1903-1973) есапланады. Оннан «Аманбай батыр» дәстаны 1959-жылы илимпаз А.Каримов тәрәпинен жазып алынған, соңынан дәстанның 192 бетлик қол жазбасын Қыяс жыраўдың өзи 1973-жылы Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалына тапсырған [Аманбай батыр, 1992: 3]. Усы жазып алынған қол жазбалар тийкарында «Аманбай батыр» дәстаны 1992-жылы «Қарақалпақстан» баспасында өз алдына кітап болып басылып шығады. Бул дәстан тек бир вариантлы болып, басқа жыраўлардың репертуарында ушыраспайды хәм елеге шекем илимий жақтан изертленген емес.

Жоқарыда айтып өткенимиздей, Қыяс жыраў айрықша импровизаторлық қәбилетке ийе, шайыр жыраў болған. Бизц бул пикиримизди профессор Қ.Мақсетовтың: «Қыяс жыраўдың бир өзгешелиги ол шайыршылығы бар жыраў. Жыраўдың сөзи бойынша 1930-жыллардың басларында-ақ ол гейпара қосықлар

хэм термелер дөрөтөдү. Ол халыкка мәлим «Қобызым», «Заманым», «Қарақалпағым», «Көрдим», «Дүнья», «Қобыз термеси» усаған дөрөтпелери, шайыршылық уқыбы өзиниң бай репертуарында характерли орын ийелейди» [Мақсетов, 1983:101], - деп мағлыұмат берсе, илимпаз Н.Жапаков хэм Қ.Мәмбетназаровлардың: «Ол (Қыяс жыраў – А.К) тарийхый аңыз хэм эпсаналар тийкарында дәстанда дөрөтө алатуғын укыпқа ийе. Оның «Аманбай батыр» дәстаны усы пикиримизди толық тастыйықлайды. Сол ушын биз Қыяс жыраўдың «Аманбай батыр» дәстанын өзиниң жеке дөрөттиўшилиқ мийнети десек асыра айтқан болмас едик. Буны жыраўдың өзиниң берген информациясы менен оның жеке дөрөттиўшилиқ стили толық дәлиллейди»[Жапаков, Мәмбетназаров, 1993], - деген пикирлери тастыйықлайды. Биз де бул илимпазлардың пикирлерин мақуллаймыз. Себеби, «Аманбай батыр» дәстанын оқып қарағанымызда текстинде, косық курылысында Қыяс жыраўдың жеке шайырлық укыбын, дәстанға қосқан үлесин толық байқаймыз.

Дәстанда фантазиялық элементлер, гиперболалық сүүретлеўлер жүдә аз ушырасады. Дәстан барынша турмысқа жақынластырылып, реаль ўақыялар дөгерегинде сөз етиледі. Бунда басқа халық дәстанларындағыдай перзентсизлик, әулиелерге түнеў, түс көриў, жолбарыстың жүрегіне жерик болыў, батырдың ғайры-тәбийий туўылыўы, қыз излеў мотивлери жоқ, сондай-ақ, батырдың қандай қырғын саўаш болса да жеңиске ерисе бериўи, батыр қыйналып, қысылғанында пирлердің мәдаткар болыўы сыяқлы асыра сүүретлеўлер ушырасайды хэм дәстанларға тән көркем тәкирарлаўлар жоқ. Усының өзи дәстанның жеке автор тәрәпинен дөрөтилгенін аңлатып турады.

Дәстан композициялық жактан шебер курастырылып, тили, көркемлик баянланыўы жағынан жоқары турады. Онда шийеленискен сюжет, айрықша деталластырылған ўақыялар болмай, ал сюжетлик желиси бир бағдарда баянланып, дәстанның бас қахарманы Аманбай батыр дөгерегинде раўажландырылады. Елиниң ғәрезсизлигине ерисиў, ел бийлеўши бай феодаллардың зулымынан қутылыў, оларға қарсы гүрес Аманбай батырдың қахарманлығы арқалы алып барылады хэм дәстанның идеялық бағытын белгилеп турады.

«Аманбай батыр» дәстанын тарийхый дәстанлар топарына жатқарыўға болады. Ондағы ўақыялар XVIII әсирдеги хэм XIX әсирдің биринши ярымындағы дәўирлерди сөз етеди [Аманбай батыр, 1992:3]. Себеби, дәстанда сөз етилетуғын Хийўаның ханы Шерғазы (1715-1728), бас қахарман Аманбай, классик шайырымыз Жийен жыраў (1730-1784) хэм т.б. атлары келтирилетуғын персонажлар сол дәўирлерде жасаған адамлар. Ал, тарийхта қарақалпақлардың 1760-жыллары қазақ феодалы Ералы султан топылысы себебли Түркстаннан Хорезмге көшкен дәўири де дәстанда өз сәўелениўин тапқан. Дәстан усы дәўир ўақыяларын реалистлик пенен сүүретлегенин байқаймыз. Дәстандағы ўақыялардың өзи трагедиялық сүүретлеўлер менен басланады хэм жуўмақланады. Мысалы, Жанай атлы бир жарлының қаўын егип дийқаншылық етиўи, аўысқан қаўының халыққа бериўи, буны билип қалған ханның Жанайды (Аманбай батырдың әкеси) өлтириўи менен дәстанның сюжети даўам еттириледі. Ал, дәстанның ақырында болса бас қахарман Аманбай батырдың хэм қасындағы қырқ жигиттің хан тәрәпинен өлтирилиўи менен тамамланады.

Дәстанда Аманбай батырдың ерлиги, азатлық ушын алып барған гүреслери жүдә көтериңкилик пенен жырланады. Халық аўзындағы әңгимелерге қарағанда, Аманбай батыр өз дәўиринде қарақалпақ халқының

еркинлиги ушын гүрескен ер жүрек бахадыр адам болған болыўы керек. Буны ол туўралы халық арасында айтылып киятырған терме-толғаўлардың өзи де тастыйықлайды. Мысалы:

Елди қорғаў тилеги,
Қайқы қылыш қолында,
Мойны сулыў мылтықтай,
Қайқайып шапқан батыр ер,
Он санның улы Аманбай,
Аманбайдай ерди айт,
Аманбайдың ала аты,
Қолтығында қанаты,
Аманбай жаўға шапқанда,
Жалтылдайды полаты [4:346].

Батырдың күтә жас ўақытларынан белгили болыўы дәстанлар ушын тән. Аманбай он бир жасынан баслап батырлығы менен көзге түседі. Оның батырлық портреті дәстанларға тән дәстүрий көркем теңеўлер арқалы сүүретленеді. Мысалы:

Мүшесине қарасаң,
Ер салмаған ғунандай,
Қанасына сыймайды,
Туқым шашқан тырандай,
Алға қарап талпынған,
Мысалы ушқыр қырандай,
Ала бәхәр күнинде,
Қайырға шыққан сүйрикттей,
Адамзатқа мийирман,
Нәсият айтқан атадай,
Мысал палапан үйректей,
Топарда жолға салғанда,
Арасын ашқан жүйрикттей,
Көргенлер басы менен ғай,
Жәнжел, ғаўға - дәрти удай,
Еки тәрәп урыс болса,
Жигирмаға келер тай [Аманбай батыр, 1993:11-12].

Дәстанда мухаббат мәселеси, улыўма ҳаял-қызлар турмысына байланыслы ўақыялар сөз етилмейди. Батыр өз елинен шығынып кеткенінде, басқа дәстанлардағы батырлар я, қыз излеп, яки бенде болған халқын душпан қолынан азат етиў ушын емес, ал, өз елинің ханының қысымынан, жәбиринен шығынып кетиўге мәжбүр болады.

Дәстанларда батырлардың өз елинің ханының өзине душпан екенлигин биле тура, оның жаўына қарсы халық ушын гүрес жүргизиўи тәбийий нәрсе. Мысал сыпатында қарақалпақ халқының «Қоблан», «Бозуғлан» хэм т.б. дәстанларын көрсетиўге болады. «Аманбай батыр» дәстанында да халық батыры Аманбай ханға урыс ашқан теке яўмытлардың Гернехан деген ханының әскерлери менен урысады хэм жеңиске ериседи. Аманбай батыр да ели, халқы ушын гүрес жүргизеди. Буны Аманбай батырдың Шерғазы ханға айтқан мынадай сөзлеринен аңлаўға болады:

Аттың жалын таллап өрди,
Халық ушын төгемен терди,
Тайсалмастан қулық айтып,
Ханға батыр ўәде берди [Аманбай батыр, 1993:76]

Буннан соңғы Аманбай батырдың тәғдиринің сәтсизликке ушыраўы хэм майып болыўы, оны билген ханның Аманбай батырды хэм қасындағы қырқ жигитті өлтириўи, дәстанның ҳақыйқый турмыслық сүүретлеўлерге жақынлығын көрсетеди. Халық азатлығы ушын гүрес жүргизген қахарманлар тәғдири дәстан соңында трагедия менен жуўмақланады. Ҳақыйқатында да, дәстан сюжетинде сүүретленген дәўирлерде феодаллық басқарыў дүзими, сиясий жактан халықтың ғәрезлиги, бас көтерген ел батырларын ханлардың жаўызлық пенен аяўсыз түрде бастырып отырыўы тарийхый шынлық. Өткен дәўирлердеги тарийхый ўақыялардың елеси дәстанда поэтикалық жактан көркем сүүретлениўин тапқан.

Жуўмаклап айтқанда, Қыяс жыраў жырлаған «Аманбай батыр» дәстаны бүгинги хәм келешек әўладқа естелик етип қалдырылған мийрасларымыздың бири. Дәстан өткен дәўирдеги қарақалпақлардың турмысынан бай мағлыўмат беретугын көркем эпик дәретпелеримиздің бири болып табылады.

Әдебиятлар

1. Жапақов Н., Мәмбетназаров Қ. Қыяс жыраў. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1973, 25-декабрь.
2. Кенесбаева Ш.К. Қарақалпақ халық дәстаны «Шәрйяр» (Генезиси. Жанрлық өзгешеликтери. Сюжетлик қатламы хәм образлар системасы) Филология илимлери бойынша PhD диссертациясы. - Ташкент, 2021.
3. Кожуров О. Шығармалары (Мақалалар хәм аўдармалар). – Нөкис: Қарақалпақстан. 1988. – Б.27.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. IV том. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978.
5. Максетов Қ. Қарақалпақ жыраў-бақсылары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983.
6. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызески дәретпелери. – Нөкис: Билим. 1996. – Б.296.
7. Сағитов И. Шәрйяр // Әдебият хәм фольклор. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1983. – Б.103.
8. Сағитов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1988. – Б.39.
9. Хошаниязов Ж. Турмыслық дәстанлар // ӨзРИАҚҚБ «Хабаршысы» журналы, 2020, №4. – Б.104-107.

РЕЗЮМЕ

Мақалада «Шахриёр», «Шийрын Шекер», «Қаншайым», «Муңлық - Зарлық» каби эртак тип сюжетли достонларнинг жанрий жиҳатдан эмас, хусусан ижодкорлик хусусияти бўйича янги эстетик система эканлиги кенг таҳлил қилинади. Шунингдек, мақалада «Аманбай батыр» достони хам шу нуқтаи назардан тадқиқ қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется тот факт, что такие сказочные эпосы, как «Шахриёр», «Шийрын шекер», «Каншайым», «Мунлык-Зарлык» представляют собой новую эстетическую систему не в жанровом, а в творческом плане. В статье также с этой точки зрения рассматривается эпос «Аманбай батыр».

SUMMARY

The article analyzes the fact that fairy-tale epics such as "Shahriyor", "Shiyrin Sheker", "Qanshayym", "Munlyq - Zarlyq" are a new aesthetic system, not in terms of genre, but in terms of creativity. The article also examines the epic "Amanbay batyr" from this point of view.

АДАБИЙ АЛОҚАЛАР – АДАБИЙ ЖАРАЁН ТАҚОЗОСИ

(Ўзбек ва қорақалпоқ адабий алоқалари мисолида)

Г.Қурамбоева – филология фанлари номзоди, доцент

Тошкент педиатрия тиббиёт институти

Таянч сўзлар : адабий алоқалар, адабий таъсир, мавзу, шакл, образ, сюжет, адабий туркум, жанр, конфликт, адабий анъана, миллий колорит.

Ключевые слова: литературные связи, литературное влияние, тема, форма, образ, сюжет, литературный цикл, жанр, конфликт, литературная традиция, национальный колорит.

Key words: literary relations, literary influence, theme, form, image, plot, literary category, genre, conflict, literary tradition, national flavor.

Миллий адабиётларнинг ўзаро алоқалари ва таъсири адабий жараён тараққиётининг муҳим омилларидан бири эканлиги илмда исботланган. Жаҳонда бирор адабиёт йўқки, факат ўз ўзича ўз қобиғида, бошқа адабиётлар билан алоқага киришмасдан, тажриба алмашмай ривожланган бўлсин. Хоҳ мумтоз адабиёт ёки замонавий адабиётми, албатта, бир-бирларидан ўрганиб, таъсирланиб, ўзлари мансуб адабиётни юксалтирган, ижодларини хам чиниқтириб борган. Муайян адабиётда янги шакллар ва жанрларнинг пайдо бўлиши, янги-янги адабий мавзуларнинг адабиётга кириб келиши, таржималар орқали бойиб бориши, жаҳоншумул асарларнинг яратилиши, кўпинча ёзувчи ва шоирларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва таъсирига боғлиқ жараён. Фикримиз далилига жаҳон ва қардош адабиётларда мисоллар етарли. Жумладан, Марказий Осиё адабиётларининг ўзаро алоқалари, таъсири ва бир-бирларини бойитиб бориши ижобий самара бераётгани ҳақиқат. Масалан, ўзбек адабиётининг қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман ва тожик адабиётларининг барча тараққиёт босқичларида адабий ҳамкорлик, ижодий таъсир ҳодисаси, устоз-шогирд анъанаси мақомида давом этди, адабиётлар шу негизда бугун хам муваффақиятли ривожланмоқда. Қадимий бу анъананинг шу кунларда хам замон талаби даражасида ривожланиши куйидаги омилларга боғлиқ.

Чегараларнинг яқинлиги, тарихий илдизларнинг муштараклиги, тилларнинг умумийлиги, урф-одатларнинг ўхшашлиги, халқ оғзаки ижодидаги оҳангдошликлар халқлар ва адабиётлар дўстлигини мустаҳкамлашга хизмат қилаётган ибратли факт. Қон-қардош халқлар бир дарёдан сув ичиб, „тарих деган бир мактабда ўқишган“. Бир-бирига устоз, бир-бирига

шогирд. Гўё „эт билан тирноқдек“ гап. Айтайлик, ўзбек ва қорақалпоқ халқлари дўстлиги, адабиётлари ҳамкорлиги тарих синовларидан ўтиб ҳозирги кунгача етиб келди ва ривожланиш йўлида. Мавзу адабиётшуносликнинг ўрганилиши зарур долзарб масалаларидан бири бўлиб кун тартибиде турибди. Ушбу мантиққа асосланиб, икки халқ адабий алоқаларининг баъзи саҳифаларини варақлаб, илмий муомалага киритишни лозим топдик.

Қорақалпоқ ва ўзбек халқларининг тарихи узун. Адабиётларининг ҳамкорлиги хам узок асрларга бориб такалади. Бу алоқаларнинг ривожланиши ва юксалишида, аввало, мумтоз шоирларнинг ҳиссаси катта, Хусусан, XIX-XX асрлардаги адабий алоқаларнинг ривожланишида Алишер Навоий ижодининг роли алоҳида. Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ каби сўз усталари, кейинроқ Аяпберген Мусаев, Аббас Добилов, Содиқ Нурумбетовдек халқ шоирлари Навоий ижодидан баҳраманд бўлиб қалам тебратган. Бердақ шоирнинг „Навоийдан савод очдим“ деб ёзгани, ёки Ажиниёзнинг аруз вазнида, навоийёна ғазал ва мухаммаслар битгани, Содиқ шоирнинг:

Уллы шайыр көркем сөздің устасы,

„Лэйли-Мәжнун“, „Фарход-Ширин“ нусқасы,

Сизден бизге мийрас қалды Наўайы,

Қыз-жигиттиң сүйип оқыр қиссасы -

деб Навоийни таърифлагани бежиз бўлмаса керак. Ўзбекистон Қаҳрамони, атоқли шоир И. Юсуповнинг мана бу мисралари, чиндан хам, улуг ўзбек шоирига юксак эътироф рамзи:

Саҳра гуллерин шайшайын устиңе,

Наўайыны сүйген қарақалпақ болып,